УДК 94:39(477.7) «17/18» **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-03

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО СКЛАДУ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст.

О. Горбова
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
gorbovaolga279@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-7968-2090

Ключові слова: фронтир, ногайці, державні селяни, меноніти, колонізація, Приазов'я, етнічне заміщення.

У статті досліджуються історичні передумови та динаміка розвитку етнокультурного складу Північно-Західного Приазов'я наприкінці XVIII – у середині XIX ст. крізь призму концепції «Великого кордону». Авторка аналізує цивілізаційний злам у регіоні, пов'язаний із поступовим витісненням ногайської кочової спільноти та масштабним заселенням краю новими етносоціальними групами. Основну увагу приділено механізмам імперської колонізації, що поєднувала стратегії прямого адміністративного тиску та таємного поліцейського нагляду з політикою економічного стимулювання іноземних громад. У роботі детально розглянуто формування найбільш чисельної категорії населення – державних селян, а також особливості господарської адаптації менонітів, болгар, старообрядців та молокан. Стаття демонструє, що трансформація Приазов'я не була лінійним процесом освоєння «порожніх земель», а являла собою складну систему етнічного заміщення. Доведено, що фронтирний характер регіону та специфіка урядової політики зумовили формування унікального поліетнічного середовища, яке заклало підвалини для подальшого соціокультурного розвитку Південної України.

HISTORICAL PREREQUISITES AND DYNAMICS OF THE ETHNOCULTURAL COMPOSITION OF NORTH-WESTERN AZOV REGION IN THE LATE 18th – MID-19th CENTURIES

O. Horbova
Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University

Keywords: frontier, Nogais, state peasants, Mennonites, colonization, Azov region, ethnic substitution.

The article provides a comprehensive study of the historical prerequisites and the dynamics of the ethnocultural composition of North-Western Azov region in the late 18th to the mid-19th centuries. The author examines this region as a unique historical and geographical phenomenon, defined in modern historiography through the concepts of the «Great Border» and the «frontier». It is proved that the period under study became a time of radical civilizational breakthrough, during which the nomadic civilization of the Steppe was replaced by a settled agricultural culture.

The main attention is paid to the analysis of the tragedy of the Nogai ethnic group, which dominated the Azov region for centuries. The process of the gradual contraction of their living space, the liquidation of their autonomous status in 1804, and the seizure of lands along the Molochna River in favor of foreign colonists are highlighted. The author argues that the transition of the Nogais to a settled lifestyle was accompanied by their pauperization and eventually led to mass emigration to the Ottoman Empire, which in nature was a concealed deportation.

The work provides a detailed analysis of the formation of the region's new ethnosocial structure, where state peasants played a key role. Based on statistical sources, it has been established that by the middle of the 19th century, this

category accounted for over 46 % of the region's population. The study reveals the specifics of imperial policy, which combined strict administrative control and secret police surveillance over Ukrainian migrants with the provision of unprecedented privileges to foreign colonists (Mennonites, Bulgarians) and confessional groups (Old Believers, Molokans).
The article demonstrates that the settlement of the Azov region was not a linear «development of empty lands» but represented a complex system of ethnic substitution. The use of the frontier approach allowed for a new understanding of the mechanisms of Southern Ukraine's integration into the Russian Empire, where the creation of a multi-ethnic and multi-confessional environment became an instrument of political and economic stabilization of the strategic borderland.

Постановка проблеми. Дослідження історичних передумов та динаміки етнокультурного складу Північно-Західного Приазов'я кінця XVIII – середини XIX ст. є важливим для розуміння генезису сучасної Південної України, проте воно потребує звільнення від застарілих імперських та радянських наративів. Тривалий час у науковому дискурсі панувала теза про «мирне освоєння порожніх земель», яка нівелювала складні й часто драматичні процеси витіснення корінного ногайського населення та штучного конструювання соціокультурного складу регіону.

Північно-Західне Приазов'я у досліджуваний період являло собою простір «Великого кордону», де відбувався докорінний злам цивілізаційної парадигми: перехід від кочової ойкумени до стаціонарного землеробського устрою. Цей простір став ареною зіткнення інтересів різних груп – українського козацтва, що втрачало свої вольності, державних селян-переселенців, іноземних колоністів (менонітів, болгар) та ногайських орд, чий життєвий простір невпинно скорочувався під тиском імперської адміністрації.

Особливої актуальності набуває переосмислення ролі держави як головного модератора етнокультурних процесів. Поєднання політики пільг для іноземців та старообрядців із жорстким таємним поліцейським наглядом за українськими мігрантами свідчить про використання Півдня як майданчика для масштабних соціальних експериментів. Необхідність вивчення Приазов'я саме як фронтиру зумовлена потребою розкрити механізми міграційної динаміки.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Комплексне дослідження демографічних та етнокультурних процесів, що відбувалися на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст. провели Ф. Турченко та Г. Турченко. Автори проаналізували політику Російської імперії щодо заселення Півдня України та спростували твердження про «пустельність» цих земель до приходу імперії[1]. Дослідження Г. Турченко присвячені аналізу специфіки полікультурного простору регіону та його ролі у загальноукраїнському націєтворенні. Висновки авторки щодо характеру взаємин між етносами та державною владою стають ключем до розуміння історичних передумов заселення Приазов'я[2]. Дослідниця прямо вказує на роль кочових народів (ногайців) та українського козацтва як справжніх господарів регіону до початку масової імперської колонізації.

Вагомий внесок у вивчення етнокультурного складу регіону належить О. Ситнику. У його працях комплексно розглянуто питання збереження та ревіталізації нематеріальної культурної спадщини етнічних меншин Північно-Західного Приазов'я[3]. Особливої уваги заслуговують розвідки автора щодо механізмів підтримання національної ідентичності болгарської спільноти в умовах імперських трансформацій XIX ст., що дозволяє глибше зрозуміти соціокультурну стійкість діаспорних груп у межах фронтирного простору[4].

---

[1] Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 116 с.

[2] Турченко Г. Ф. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 77–87.

[3] Ситник О. М. Щодо питання про нематеріальну культурну спадщину етнічних меншин Північно-Західного Приазов'я. *Північно-Західне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції із міжнародною участю (Мелітополь, 14–15 вересня 2017 року) / за ред. Л. М. Донченко, С. І. Пачева, І. А. Арсененко, О. В. Непші, А. М. Крилової. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2017. С. 196–198.

[4] Ситник О. М. Проблема збереження національної ідентичності болгар Північного Приазов'я у XIX – на початку XXI століття. *Етносоціальні аспекти вивчення історії Південної України 18–20 ст.*: монографія / Крилова А. М. (відп. ред.), Гудзь В. В. (редагування та передмова), Полякова Л. І., Пачев С. І., Ситник О. М., Шкода Н. А. Запоріжжя, 2024. С. 29–47.

Важливе значення для з'ясування закономірностей формування соціокультурного складу регіону мають розвідки С. Пачева. Дослідник детально реконструює процес становлення ареалів компактного проживання етнічних меншин (зокрема болгарської спільноти) протягом XVIII – початку XX ст., що дозволяє простежити динаміку перетворення «дикого поля» у стабілізований поліетнічний простір[5]. Водночас теоретичне осмислення цього простору значно поглиблюється завдяки працям С. Громенка та Я. Верменич. Зокрема, концепція «мультифронтиру» С. Громенка та визначення специфіки південноукраїнських фронтирів Я. Верменич дозволяють інтерпретувати Південну Україну як територію тривалого прикордоння[6]. Автори наголошують, що навіть після анексії Кримського ханства регіон зберігав свій фронтирний характер, а імперська політика була спрямована насамперед на геополітичне закріплення пріоритету Росії над цими територіями.

Мета публікації. Метою статті є комплексний аналіз історичних передумов та динаміки трансформації етнокультурного складу Північно-Західного Приазов'я наприкінці XVIII – у середині XIX ст. через призму концепції «Великого кордону». Особливу увагу приділено дослідженню цивілізаційного зламу в регіоні, що супроводжувався витісненням кочової ногайської спільноти та формуванням нової етносоціальної структури, де ключову роль відіграли державні селяни та іноземні колоністи під впливом імперських стратегій адміністративного контролю.

Виклад основного матеріалу. Північно-Західне Приазов'я кінця XVIII – середини XIX ст. являло собою унікальний історико-географічний феномен, який у сучасній історіографії часто окреслюється терміном «Великий Кордон» або «фронтир». Це був простір, де протягом століть відбувалася складна взаємодія між осілим землеробським світом, представленим українським козацтвом та пізніше російською імперською адміністрацією, та кочовою цивілізацією Степу, представленою ногайськими ордами та Кримським ханством. Досліджуваний період – від останньої чверті XVIII і до середини XIX ст. – став часом докорінного зламу цієї цивілізаційної парадигми. Саме тоді були закладені демографічні та соціокультурні підвалини сучасної Південної України. Процеси, що відбувалися у Приазов'ї, не були лінійним «освоєнням порожніх земель», як це часто подавала імперська, а згодом і радянська історіографія. Навпаки, це був складний, багатовекторний процес заміщення одних етносоціальних груп іншими, що супроводжувався адміністративними експериментами, міграційними хвилями та спробами соціальної уніфікації.

Історія Північно-Західного Приазов'я кінця XVIII – початку XIX ст. тісно пов'язана з ногайцями. Ногайці були не просто однією з етнічних груп регіону, вони репрезентували цілу цивілізаційну формацію, яка домінувала тут століттями. Їхня історія у цей період – це хроніка поступового стискання життєвого простору, спроб адаптації до імперських реалій та, зрештою, вимушеної еміграції.

Напередодні активної фази російської колонізації Північне Причорномор'я та Приазов'я становили невід'ємну частину кочівницької ойкумени Великого Євразійського степу. Ногайці, що сформувалися як етнос у межиріччі Волги та Уралу в надрах Ногайської Орди, починаючи з середини XVI ст., під тиском зовнішніх обставин та внутрішніх міжусобиць, розпорошилися на величезному просторі від Аральського моря до Дунаю. У Північно-Західному Приазов'ї наприкінці XVIII ст. кочували кілька потужних ногайських орд, кожна з яких мала свою племінну структуру та політичну орієнтацію[7].

Ці орди опинилися у складному геополітичному трикутнику. З одного боку, вони традиційно тяжіли до Кримського ханства, яке розглядало їх як свій демографічний та військовий ресурс. З іншого боку, з півночі насувалася Російська імперія та запорозьке козацтво. Територія Приазов'я виступала як зона «Великого кордону» – смуги, шириною в сотні кілометрів, де не існувало чітких державних меж. Після анексії Кримського ханства Російська імперія постала перед проблемою інтеграції значної маси кочового мусульманського населення. Імперська адміністрація, не маючи досвіду управління номадами на півдні, намагалася застосувати звичні моделі. У 1804 р. автономний статус приазовських ногайців було ліквідовано. Це стало поворотним моментом: від політики «партнерства» імперія перейшла до політики прямого

[5] Пачев С. І. Формування ареалу компактного розселення етнічних меншини на півдні Україні у XVIII – на початку XX ст. (на прикладі болгарської спільноти). *Етносоціальні аспекти вивчення історії Південної України XVIII–XX ст.:* монографія / Крилова А. М. (відп. ред.), Гудзь В. В. (редагування та передмова), Полякова Л. І., Пачев С. І., Ситник О. М., Шкода Н. А. Запоріжжя, 2024. С. 17–28.

[6] Український Мультифронтир: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття) / Упор. С. Громенко. Харків : ВД «Фабула», 2024. 480 с.

[7] Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX століття: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2006. С. 73.

адміністративного тиску та обмеження кочових маршрутів. Території вздовж річки Молочної, які були серцевиною ногайських кочовищ, почали вилучатися для роздачі іноземним колоністам (німцям-менонітам) та державним селянам[8].

Звуження земельних володінь змушувало ногайців переходити до напівосілого, а згодом і осілого способу життя. Цей перехід був болісним і відобразився у матеріальній культурі. Якщо раніше основним житлом була юрта, то в першій половині XIX ст. у Приазов'ї з'являються стаціонарні ногайські поселення. Будівельні технології були примітивними, продиктованими відсутністю лісу та навичок капітального будівництва. Ногайці будували житла з сирцевої цегли або саману. Такі будинки не мали фундаменту, дахи вкривалися очеретом або землею, а стіни часто не тинькувалися, що надавало поселенням тимчасового, «бідного» вигляду порівняно з німецькими чи грецькими колоніями[9]. Перехід до осілості не приніс ногайцям процвітання. Навпаки, він призвів до пауперизації значної частини населення, яка не вміла ефективно займатися хліборобством і втратила поголів'я худоби через брак пасовищ. Динаміка чисельності ногайського населення у першій половині XIX ст. характеризувалася нестабільністю. Пік присутності ногайців у регіоні припав на початок століття, однак подальші події призвели до їх майже повного зникнення. Російсько-турецькі війни XIX ст. актуалізували для імперії питання «нелояльності» мусульманського населення. Влада створювала умови, нестерпні для проживання ногайців[10]. Це спровокувало масовий еміграційний рух до Османської імперії. Тисячі ногайських сімей, продавши за безцінь майно або просто кинувши свої будинки, вирушили до турецьких володінь. Цей процес був фактично депортацією, замаскованою під добровільне переселення. Внаслідок цього величезні степові простори Приазов'я спорожніли, відкривши шлях для нової хвилі колонізації – цього разу переважно слов'янської та німецької.

Після витіснення ногайців територія Північно-Західного Приазов'я почала стрімко заповнюватися новим населенням. Основну масу колоністів становили українські селяни. На відміну від організованих державою іноземних колоній, українська колонізація мала змішаний характер, тому що поєднувала урядові заходи з потужним стихійним рухом.

У соціальній структурі населення Північно-Західного Приазов'я першої половини XIX ст. абсолютно домінували державні селяни (або казенні селяни)[11]. Державні селяни були особисто вільними, хоча й прикріпленими до землі. Вони сплачували подушний податок та оброк безпосередньо в казну. Формування цієї групи у Приазов'ї відбувалося з кількох джерел. По-перше, значну частину складали нащадки запорожців, яких уряд після ліквідації Січі перевів у селянський стан. Це було болісним процесом, оскільки козаки втрачали свій привілейований статус і ставали податним станом. По-друге, важливим джерелом формування групи державних селян в Північно-Західному Приазов'ї були переселенці з Лівобережної та Слобідської України, оскільки уряд організовано переселяв селян з перенаселених губерній (Полтавської, Чернігівської) для освоєння степу[12]. По-третє, кількість державних селян збільшувалася за рахунок втікачів з Правобережжя, оскільки селяни-кріпаки тікали від польських та російських поміщиків та масово прямували на Південь, сподіваючись на волю. Багатьом з них вдавалося легалізуватися як державні селяни завдяки негласному потуранню влади, яка потребувала робочих рук. Втікачі, як українці, так і росіяни, селилися не лише на поміщицьких землях, а й у казенних селах, де знаходили притулок. Уряд, хоч і не заохочував їхнє переселення, ставився до них лояльно, фактично визнаючи їхнє існування. Це підтверджується таємним листом Зубова до катеринославського намісника Хорвата, де йшлося про необхідність проявляти милосердя до втікачів і, у разі появи бродяг, приписувати їх до міст та сіл для забезпечення засобів до існування. Водночас такі дії мали залишатися конфіденційними, без зайвого розголосу[13]. Разом з тим, процес заселення Півдня України у першій половині XIX ст. не мав хаотичного характеру, навпаки, він підпорядковувався жорсткій системі державного регулювання. Навіть внутрішня міграція

[8] Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я… С. 204–205.

[9] Крилова А. М., Шкода Н. А. Житлові споруди народів Північного Приазов'я як елемент культурної спадщини. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2021. Т. 32 (71), № 2. С. 215.

[10] Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. Ч. 2. Одесса, 1838. С. 71.

[11] Васильчук Г. М., Ликова В. В. Чисельність державних селян Південної України в першій половині XIX ст.: джерелознавчий аналіз. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 272.

[12] Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 324. Оп. 1. Спр. 35. Доповідні записки (рапорти) малоросійського генерал-губернатора міністру внутрішніх справ про переселення козаків і державних селян Полтавської та Чернігівської губерній в Херсонську та Таврійську губернії. 1806–1810 рр. 32 арк.

[13] Багалій Д. І. Заселення Південної України. Харків : «СОЮЗ», 1920. С. 69.

ція, зокрема переміщення населення з Київської чи Подільської губерній до Херсонської, суворо регламентувалася системою офіційних дозволів[14]. Запровадження інституту «таємного поліцейського нагляду» за переселенцями свідчить про глибоку недовіру імперської влади до мобільного населення. Такий «поліцейський фільтр» мав на меті відсіювання небажаних соціальних елементів: кріпаків-утікачів, учасників польських національно-визвольних повстань, чия присутність на нових землях вважалася загрозою стабільності регіону.

У 1840-х рр. Північно-Західне Приазов'я все ще зберігало специфічні риси «фронтиру» – території, що потребувала особливого режиму управління через свій змішаний етносоціальний склад. Складність контролю за мігрантами з різних регіонів змушувала владу до тісної координації дій між губернськими правліннями для створення єдиної системи моніторингу переміщення людей. Примітно, що держава віддавала перевагу саме прихованим методам нагляду. Використання таємної агентури замість відкритих репресій дозволяло владі тримати ситуацію під контролем, не створюючи при цьому атмосфери терору, яка могла б зупинити економічне освоєння краю та відлякати потенційних колоністів.

Процес інтеграції українського населення у імперську структуру був складним. Імперія прагнула уніфікації – створення чітких, регламентованих суспільних груп, якими легко управляти. Однак населення, яке пам'ятало козацькі вольності, чинило пасивний опір.

Визначення точної чисельності населення у цей період є складним завданням. Основними джерелами є матеріали ревізій, однак вони часто неточні. Місцеві чиновники нерідко занижували кількість податного населення, щоб приховати доходи, або ж самі селяни ухилялися від перепису. Тим не менш, простежується загальна тенденція: внаслідок інтенсивних міграційних процесів та урядових заходів, державні селяни посіли перше місце за чисельністю серед усіх соціальних груп. Їхня частка, що перевищила 46 %, підтверджує, що саме ця категорія була основним демографічним ресурсом колонізації Півдня у середині XIX ст.[15]

Уряд Російської імперії, не цілком довіряючи місцевому українському населенню та прагнучи впровадити передові методи господарювання, активно стимулював іноземну колонізацію. Іноземні колоністи отримували безпрецедентні пільги: 60 десятин землі на двір, звільнення від податків на 10–30 років, свободу віросповідання та звільнення від рекрутської повинності.

Вагомим чинником етнокультурної та економічної трансформації регіону стала поява німецькомовних колоністів-менонітів. Перші їхні поселення на українських землях виникли ще у 1780-х рр., проте найбільш активна фаза міграції припала на першу чверть XIX ст. Державна політика сприяння іноземній колонізації була настільки інтенсивною, що вже до 1845 р. чисельність німецьких переселенців на Півдні України сягнула 100 тисяч осіб, значна частина яких зосередилася саме в межах Північно-Західного Приазов'я (зокрема в басейні річки Молочної). Імперська влада розглядала менонітів як «зразкових господарів», здатних модернізувати степовий фронтир. Менонітські громади стали провідниками аграрних та технологічних інновацій у країні. Висока культура землеробства дозволила їм не лише успішно вирощувати пшеницю, овочі та фрукти, а й ефективно розвивати племінне тваринництво. Крім сільського господарства, меноніти заклали підвалини для промислового розвитку Приазов'я. Саме вони налагодили виробництво тканин та стали майстрами у ковальській, слюсарній і каретній справах. Виготовлені ними легкі візки та сільськогосподарське знаряддя користувалися великим попитом на місцевих ринках[16].

Болгарська колонізація Приазов'я розпочалася дещо пізніше – на початку XIX ст., і посилилася після російсько-турецьких воєн, коли тисячі болгар тікали від османських репресій. Основний масив болгарських поселень сформувався у Бердянському повіті та на землях Таврійської губернії[17]. Болгари зайняли специфічну господарську нішу. Оселившись по сусідству з ногайцями, вони перейняли від них елементи відгінного скотарства. Болгарські колонії відзначалися високою патріархальністю та згуртованістю, що дозволило їм зберегти мову та звичаї аж до сьогодення.

Особливу роль у колонізаційних процесах регіону відігравали старообрядці, чий економічний потенціал та господарська стабільність привертали особливу увагу імперської влади. Стимулюючи

[14] ДАХО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 11. Рапорти поміщиків й листування з Київським, Подільським й іншими губернськими правліннями про встановлення таємного поліцейського нагляду за особами, що отримали дозвіл на в'їзд в Херсонську губернію. 1842 р. 89 арк.

[15] Васильчук Г. М., Ликова В. В. Чисельність державних селян… С. 276.

[16] Україна в XIX столітті: людність та імперії / В. Шандра, О. Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2022. С. 88.

[17] Ситник О. М. Проблема збереження національної ідентичності… С. 34.

їхнє переселення до материкової частини Таврійської області, уряд намагався створити взірцеву модель господарювання для закордонних одновірців. Зокрема, у 1784 році розпочалося освоєння територій вздовж річки Кінські Води вихідцями з села Знам'янка. Держава забезпечувала їх безпрецедентними пільгами: податковими канікулами, звільненням від постоїв та нарядів, а також спрощеною процедурою документообігу. Така протекціоністська політика виявилася ефективною, спричинивши нові міграційні хвилі, що охопили, зокрема, Мелітопольщину. Паралельно з цим, у межах стратегії заміщення кочового населення осілим, уряд санкціонував створення колоній молокан на колишніх ногайських землях біля річки Молочної [18].

У межах імперської стратегії інтеграції Південної України ключовим завданням було утвердження Причорномор'я та Приазов'я як невід'ємної частини етнополітичного простору Росії. Реалізація цього проекту передбачала штучну зміну демографічного складу шляхом масового заселення краю вихідцями з внутрішніх російських губерній та подальшої асиміляції іноетнічних груп. Однак спроби повної русифікації регіону у першій половині XIX ст. не досягли очікуваного результату[19]. Потужна міграційна хвиля українського селянства, що домінувало в структурі державних переселенців, а також надання широких пільг громадам менонітів, болгар та конфесійних меншин, сприяли збереженню поліетнічного характеру Приазов'я, що фактично нівелювало зусилля уряду щодо створення моноетнічного російського середовища.

Висновки. Протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. відбувся докорінний злам парадигми розвитку Північно-Західного Приазов'я: перехід від «Великого кордону» – зони вільної взаємодії кочових та землеробських світів – до жорстко регламентованої імперської провінції. Процес колонізації не був «освоєнням пустки», а являв собою складну систему етносоціального заміщення, де традиційна ногайська цивілізація була витіснена новими господарськими укладами.

Ногайці, які століттями домінували в Приазов'ї як частина кочівницької ойкумени, опинилися в епіцентрі геополітичного протистояння. Ліквідація їхньої автономії у 1804 році та цілеспрямоване обмеження кочових маршрутів призвели до болісної осілості, економічної пауперизації та, зрештою, масової еміграції до Османської імперії. Цей процес фактично став примусовою депортацією.

Основним демографічним ресурсом колонізації стали українські державні селяни, частка яких на середину XIX ст. перевищила 46 % населення регіону. Сформована з колишніх козаків, переселенців із Лівобережжя та легалізованих втікачів із Правобережжя, ця верства стала фундаментом слов'янського освоєння краю. При цьому їхнє розселення відбувалося в умовах суворого поліцейського нагляду, що свідчить про прагнення імперії до повної соціальної уніфікації «мобільного» елементу. Північно-Західне Приазов'я перетворилося на майданчик масштабного соціально-економічного експерименту. Завдяки системі безпрецедентних пільг (земельні наділи, податкові канікули, релігійні свободи) сюди були залучені німці-меноніти, болгари, старообрядці та молокани. Менонітські громади стали ключовими провідниками аграрних інновацій та ремісничого виробництва, а старообрядницькі поселення сформували унікальну мозаїку етноконфесійної стійкості регіону. Державна стратегія в Приазов'ї базувалася на поєднанні жорсткого адміністративного контролю (таємний нагляд, вилучення земель у кочовиків) із економічним стимулюванням лояльних груп. Це дозволило імперії за короткий час інтегрувати колишній «фронтир» у загальнодержавну структуру, однак ціною цього стало руйнування традиційного устрою корінних народів та формування складної соціальної ієрархії, яка визначила розвиток Південної України на десятиліття вперед.

[18] Україна в XIX столітті: людність та імперії… С. 86.

[19] Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»… С. 26.

References

Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F. 1. Op. 1. Spr. 11. Raporty pomishchykiv i lystuvannia z Kyivskym, Podilskym i inshymy hubernskymy pravlinniamy pro vstanovlennia taiemnoho politseiskoho nahliadu za osobamy, shcho otrymaly dozvil na vyizd v Khersonsku huberniiu. 1842 r. 89 ark.

Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F. 324. Op. 1. Spr. 35. Dopovidni zapysky (raporty) malorosiiskoho heneral-hubernatora ministru vnutrishnikh sprav pro pereselennia kozakiv i derzhavnykh selian Poltavskoi ta Chernihivskoi hubernii v Khersonsku ta Tavriisku hubernii. 1806–1810 rr. 32 ark.

Bahalii D. I. Zaselennia Pivdennoi Ukrainy. Kharkiv : «SOYUZ», 1920. 110 s.

Vasylchuk H. M., Lykova V. V. Chyselnist derzhavnykh selian Pivdennoi Ukrainy v pershii polovyni 19 st.: dzhereloznavchyi analiz. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2010. Vyp. 29. S. 272–277.

Hrybovskyi V. V. Nohaiski ordy Pivnichnoho Prychornomoria u 18 – na pochatku 19 stolittia: dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Zaporizhzhya, 2006. 237 s.

Krylova A. M., Shkoda N. A. Zhytlovi sporudy narodiv Pivnichnoho Pryazovia yak element kulturnoi spadshchyny. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*. Seriya: Istorychni nauky. 2021. T. 32 (71), № 2. S. 214–218.

Pachev S. I. Formuvannia arealu kompaktnoho rozselennia etnichnykh menshyn na pivdni Ukraini u XVIII – na pochatku XX st. (na prykladi bolharskoi spilnoty). *Etnosotsialni aspekty vyvchennia istorii Pivdennoi Ukrainy 18–20 st.:* monohrafia / Krylova A. M. (vidp. red.), Hudz V. V. (redahuvannya ta peredmova), Polyakova L. I., Pachev S. I., Sytnyk O. M., Shkoda N. A. Zaporizhzhya, 2024, S. 17–28.

Sytnyk O. M. Shchodo pytannia pro nematerialnu kulturnu spadshchynu etnichnykh menshyn Pivnichno-Zakhidnoho Pryazovia. *Pivnichno-Zakhidne Pryazovia: problemy rehionalnoho rozvytku u mizhnarodnomu konteksti*: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii iz mizhnarodnoiu uchastyu (Melitopol, 14–15 veresnia 2017 roku) / za red. L. M. Donchenko, S. I. Pacheva, I. A. Arsenenko, O. V. Nepshi, A. M. Krylovoyi. Melitopol : FOP Odnoroh T. V., 2017. S. 196–198.

Sytnyk O. M. Problema zberezhennia natsionalnoi identychnosti bolhar Pivnichnoho Pryazovia u XIX – na pochatku XX stolittia. *Etnosotsialni aspekty vyvchennya istorii Pivdennoi Ukrainy 18–20 st.:* monohrafiia / Krylova A. M. (vidp. red.), Hudz V. V. (redahuvannya ta peredmova), Polyakova L. I., Pachev S. I., Sytnyk O. M., Shkoda N. A. Zaporizhzhya, 2024. S. 29–47.

Skalkovskiy A. A. Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya. 1730–1823. Ch. 2. Odessa, 1838. 349 s.

Turchenko H. F. Istorychnyy vybir: Pivdenna Ukraina chy Novorosiia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2010. Vyp. XXIX. S. 77–87.

Turchenko H., Turchenko F. Proekt «Novorosiya»: 1764–2014. Yuvilei na krovi. Zaporizhzhya : ZNU, 2014. 116 s.

Ukrayina v XIX stolitti: lyudnist ta imperiyi / Valentyna Shandra, Olena Arkusha; NAN Ukrayiny, In-t istoriyi Ukrayiny. Kyiv: Akademperiodyka, 2022. 436 s.

Ukrayinskyi Multyfrontyr: nova skhema istoriyi Ukrayiny (neolit – pochatok KHKH stolittya) / Upor. S. Hromenko. Kharkiv : VD «Fabula», 2024. 480 s.